

יצחק טברסקי

כמעייין המתגבר

הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים

עורך

כרמי הורוביץ

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
14	רשימת קיצורים
15	מבוא
29	כרמי הורוביץ הרב פרופסור יצחק טברסקי: דיוקן אקדמי ואישי
שער ראשון: הרמב"ם ויצירתו לדורו ולדורות	
61	פרק ראשון הרמב"ם: חייו ויצירותיו
84	פרק שני ספר "משנה תורה" לרמב"ם: מגמתו ותפקידו
108	פרק שלישי ההשפיע ר' אברהם אבן עזרא על הרמב"ם?
129	פרק רביעי ראשיתה של הביקורת על "משנה תורה"
149	פרק חמישי ר' יוסף אשכנזי וספר "משנה תורה" לרמב"ם
160	פרק שישי לדמותו של הרמב"ם: מסה על מעמדו הייחודי בתולדות ישראל
שער שני: הלכה והגות במשנתו של הרמב"ם	
195	פרק שביעי היבטים לא הלכתיים בספר "משנה תורה"
216	פרק שמיני סידורו של ספר "משנה תורה" לרמב"ם: יסודות הלכתיים ופילוסופיים
228	פרק תשיעי בירור דברי הרמב"ם, הלכות מעילה ח, ח: לפרשת טעמי המצוות לרמב"ם
240	פרק עשירי הלכה ומוסר ב"משנה תורה": הלכות מגילה ב, יז, כמקרה מבחן
251	פרק אחד עשר הלכה ומדע: היבטים באפיסטמולוגיה של הרמב"ם
283	פרק שנים עשר ארץ ישראל וגלות במשנתו של הרמב"ם
317	פרק שלושה עשר קידוש השם וקידוש החיים – היבטים של קדושה במשנת הרמב"ם (בירור דברי הרמב"ם, הלכות יסודי התורה ה, יא)
339	פרק ארבעה עשר "ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה": כוונת הלב בתפילה במשנתו של הרמב"ם

שער שלישי: בעלי הלכה ותולדות ההלכה

363	על השגות הראב"ד למשנה תורה	פרק חמישה עשר
380	ר' אברהם בן דוד מפוסקיי: יחסו לחכמות וידיעותיו בהן	פרק שישה עשר
404	תרומתם של חכמי איטליה לספרות הרבנית	פרק שבעה עשר
421	"שולחן ערוך": הלכה לדורות	פרק שמונה עשר
439	הרב ר' יוסף קארו בעל ה"שולחן ערוך"	פרק תשעה עשר

שער רביעי: הלכה ומטה־הלכה

463	דת והלכה	פרק עשרים
	בעלי תלמוד, פילוסופים ומקובלים: החיפוש אחר	פרק עשרים ואחד
477	רוחניות במאה השש עשרה	
	הלכה ורוחניות במאה השבע עשרה: מקרה מבחן של	פרק עשרים ושניים
505	ר' יאיר חיים בכרך	
525	צדקה ורווחה חברתית במקורות היהדות	פרק עשרים ושלושה

שער חמישי: היסטוריה אינטלקטואלית

	היבטים של היסטוריה חברתית ותרבותית של יהדות	פרק עשרים וארבעה
543	פרובנס	
	ר' יוסף אבן כספי: דיוקנו של אינטלקטואל יהודי	פרק עשרים וחמישה
566	בימי הביניים	
592	ר' ידעיה הפניני ופירושו לאגדה	פרק עשרים ושישה
618	הרמב"ן ויצירתו הדתית והספרותית	פרק עשרים ושבעה

שער שישי: בנבכי הדור

629	הישרדות, נורמליות, מודרניות	פרק עשרים ושמונה
645	מדעי היהדות בארצות הברית	פרק עשרים ותשעה
662	פרופ' צבי א' וולפסון (1887–1974): דברי זיכרון	פרק שלושים
673	הרב יוסף דב סולוביצ'יק זצ"ל	פרק שלושים ואחד

699	מקום פרסום ראשון של פרקי הספר	
703	מפתחות: כתבי הרמב"ם, מקורות, אישים ומקומות, נושאים	

מבוא

עולמו המחקרי-ההגותי הרחב והמגוון של פרופ' יצחק טברסקי משתקף בתוכנו של הספר שלפנינו ובמבנהו.¹ חילקנו את הפרקים לשישה שערים. שני השערים הראשונים בוחנים היבטים ביצירתו של הרמב"ם, תחום שעמד במוקד מחקריו של המחבר. השער השלישי עוסק בבעלי הלכה ובתולדות ההלכה, נושא שבו ראה את הבריח התיכון של התרבות היהודית לאורך הדורות. השער הרביעי דן בסוגיות של הלכה ומטה-הלכה, שפרופ' טברסקי עסק בהן רבות ותכנן לכתוב עליהן ספר. בשער החמישי ישנם דיונים בשאלות של היסטוריה אינטלקטואלית – גישה מתודולוגית המאפיינת את כתיבתו המחקרית של המחבר. השער האחרון כולל ארבעה מאמרים המשקפים את עולמו האישי ונושאים שעמדו על סדר היום האקדמי והציבורי בשעת חיבורם. אף שפרופ' טברסקי פרש את משנתו על הרמב"ם בספרו הגדול, "מבוא למשנה תורה לרמב"ם", הוא המשיך לפרסם מחקרים על משנתו ההלכתית וההגותית גם אחרי הופעת הספר. חלקים אחדים מפרקי הספר שלפנינו שולבו בספרו הגדול, ברם רוב החומר המופיע כאן מציג עיונים חדשים בכתבי הרמב"ם. אסקור עתה בקצרה את פרקי הספר 'כמעין המתגבר: הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים' ואעמוד על עיקרי הדברים.²

שער ראשון: הרמב"ם ויצירתו לדורו ולדורות

הראשון בין ששת המאמרים בשער זה פורסם בשנת 1963 והאחרון פורסם זמן קצר אחרי פטירתו, בשנת 1997, והדבר מעיד על עיונו המתמשך של המחבר במשנת הרמב"ם. אכן, ספר "משנה תורה" לא זו משולחנו ותמיד מצא בו דברים חדשים.

פרק ראשון: "הרמב"ם: חייו ויצירותיו": פרק זה הופיע במקורו כהקדמה לחיבור באנגלית שקיבץ מקורות מספרי הרמב"ם.³ עמוד התווך של הקובץ היה מקורות מ"משנה תורה" לרמב"ם, והמחבר העיר שהדבר נועד להדגיש את מרכזיותה של ההלכה גם במשנתו העיונית.⁴ הפרק פותח בסקירה ביוגרפית תמציתית וממשיך באפיון יצירותיו

1 במאמרי "הרב פרופסור יצחק טברסקי: דיוקן אקדמי ואישי", להלן, עמ' 29–58, הובאו דיון ביוגרפי ותיאור מפורט של דרכו המחקרית של פרופסור טברסקי.

2 בתוך הסקירה של פרקי הספר שולבו ציטוטים מתוך הפרק הנדון.

3 *A Maimonides Reader*, New York: Behrman House, 1972. דב ספטימוס מאפיין פרק זה: 'polished gem the sparkling introduction to the *Maimonides Reader*'. עיינו בפרק

דיוקן אקדמי (לעיל, הערה 1), עמ' 29, הערה 2.

4 דיוקן אקדמי, שם, עמ' 48.

של הרמב"ם, מחיבור הנעורים שלו "מילות ההגיון", דרך "איגרת השמד" ו"איגרת תימן", עבור לפירוש המשנה, ל"ספר המצוות", ל"משנה תורה" ול"מורה נבוכים", וכלה בספריו בתחום הרפואה. בכל החיבורים ההלכתיים המוזכרים מודגש גם החיבור שבין הלכה למטה-הלכה. בסקירה על "מורה נבוכים" הוא דן ביחסו של הרמב"ם לרציונליות ובגישתו לעקרונות התורה. הרמב"ם תמך ב"רציונליות דתית, המשוכנעת כי החכמה האלוהית והחכמה האנושית, הדת והתרבות, קשורות זו בזו ומשלימות זו את זו – ולמעשה זהות זו לזו במהותן", וכל זה מבלי לוותר על הצד המעשי של קיום המצוות. הפרק מסיים בניתוח גישתו האינטגרטיבית של הרמב"ם המשלבת הלכה ופילוסופיה, וקובע: "הוא רצה לאחד תוכן ואופן, לשלב בין מחשבת נצח לבין חיי ארעי, לחבר את המסורת הדתית עם הדוקטרינה הפילוסופית".

פרק שני: "ספר 'משנה תורה' לרמב"ם: מגמתו ותפקידו": הפרק עוסק במטרותיו של הרמב"ם בכתיבת "משנה תורה" על סמך דברי הרמב"ם עצמו, ודוחה השערות רבות על מגמותיו של הרמב"ם המתעלמות מעדותו שלו. מעיון בדברי הרמב"ם הוא מעלה שלושה מניעים "שהניעוהו לחבר את חיבורו הגדול: (א) מניע היסטורי-רציונלי... (ב) מניע שיטתי-אימננטי, הנובע מצרכים... בתחום המשפטי... וממשאלות ספרותיות; (ג) מניע שכלי-רוחני, הנובע מצרכים חינוכיים וממשימות אינטלקטואליות". בין הנושאים הנידונים בפרק נציין את השפעת הגומלין בין המצב החברתי-הכלכלי לבין התפתחות וירידה תרבותית; את המתח שבין מגמת הקיצור למגמת השלמות בכתיבת ספר הלכה; ואת החשיבות שייחס הרמב"ם לשילוב ממדים שכליים-רוחניים ב"חיבור" כחלק אינטגרלי שלו.

פרק שלישי: "ההשפיע ר' אברהם אבן עזרא על הרמב"ם?": הפרק בוחן את השפעתו של ר' אברהם אבן עזרא על הרמב"ם. מצד אחד, פרופ' טברסקי מוצא הקבלות רבות ביניהם בפרשנות של פסוקי המקרא ובקשר שלהם לתחומי הגות, המוכיחות לכאורה שראב"ע הטרם אותו והרמב"ם הושפע ממנו. מצד אחר, המחבר נותר בחוסר בהירות בשאלה אם הרמב"ם נחשף לכתבי אבן עזרא והכיר אותם. לכן, על אף ההקבלות שניתן למצוא אצל קודמיו, אין בכך כדי לשלול את מקוריותו של הרמב"ם. אכן, יש עניין רב הן בהקבלות הן בהבדלים הללו, ברם קשה להגיע לידי הכרעה חד משמעית בשאלת ההשפעה של ראב"ע על הרמב"ם.

פרק רביעי: "ראשיתה של הביקורת על 'משנה תורה'": המאמר דן בדברי הביקורת שהושמעו על ספר "משנה תורה" אחרי פרסומו. הרמב"ם עצמו צפה במידה רבה את הביקורת והקדים תשובות למבקרי. "משנה תורה" התפשט במהירות בין חכמי ישראל; רבים התלהבו מן הספר ולמדו אותו לעומק, ואם חלקו על מקצת פסקיו, הרי שגם הוסיפו הסברים ומקורות כדי לתמוך בפסקים אחרים. ואולם היו מי שהסתייגו מאופיו של הספר ומפסקיו ומצאו מקום לקטרג עליו. דרכו של הרמב"ם להציג את ההלכה בלשון קצרה וחד משמעית עוררה הסתייגות ואף התנגדות עקרונית ל"משנה תורה". הפרק אף דן בהבדל בין הביקורת על משנתו ההלכתית של הרמב"ם לביקורת על משנתו הפילוסופית.

פרק חמישי: "ר' יוסף אשכנזי וספר 'משנה תורה' לרמב"ם": ר' יוסף אשכנזי, מתנגד חריף ביותר לרמב"ם, חי במאה השש עשרה, תחילה בפזון ואחר כך בצפת. הוא תקף לא רק את הפילוסופיה של הרמב"ם אלא גם את כתיבתו ההלכתית, והביע את חשדו שהרמב"ם ביקש להחליף את התלמוד ב"משנה תורה", מטרה הנרמזת לכאורה בשמו היומרי של החיבור עצמו. פרופ' טברסקי עוקב אחרי תולדותיה של ההתייחסות לשמו של החיבור "משנה תורה". הוא דן בשינוי השם ל"יד החזקה" בידי מי שחשדו בכוונותיו של הרמב"ם על רקע שמו של ספרו, וכן בעמדותיו של ר"י אשכנזי שהרחיב על החשדות הללו. לעומת זאת, היו חכמים שהגנו על השם "משנה תורה" ועל הרמב"ם בכלל, וגם על כך הוא דן בפרק הזה.

פרק שישי: "לדמותו של הרמב"ם: מסה על מעמדו הייחודי בתולדות ישראל": מסה זו יצאה לאור זמן קצר אחר פטירתו של פרופ' טברסקי, וניתן לראות בה מעין נאום פֶּרְדָּה שלו מהרמב"ם. בשליטה מושלמת על מקורות רבים ביותר, מימי הרמב"ם ועד ימינו אנו, הוא מאפיין ומנתח את השבחים שחלקו לרמב"ם חכמים שונים, ובכך ממחיש את עוצמת השפעתו של הרמב"ם לאורך הדורות. דברי השבח נותנים ביטוי לייחודיותו של הרמב"ם: גאוניותו, בקיאותו בהלכה, מקוריותו, אומץ ליבו ותעוזה, ואף חסידותו ונדיבותו. ציר מרכזי בדיון הזה הוא הקביעה "ממשה עד משה לא קם כמשה", ה"המסכמת ומגלמת את ההוקרה הנדירה לדמותו המופלאה וליצירתו האדירה של הרמב"ם".

שער שני: הלכה והגות במשנתו של הרמב"ם

בשער זה, הכולל שמונה פרקים, ישנם עיונים מגוונים במשנתו ההלכתית-ההגותית של הרמב"ם, בעיקר סביב "משנה תורה". השער פותח בעיון במעמדו של לימוד הפילוסופיה כחלק ממצוות תלמוד תורה, עובר לדיון במשמעותו של המיון ההלכתי ב"משנה תורה", וממשיך בניתוח דרכו של הרמב"ם בטעמי המצוות ב"משנה תורה" ובחשיבותם ההלכתית של הסבריו המוסריים-הרוחניים. בהמשך השער מובאים דיונים מעמיקים בארבעה נושאים חשובים במשנתו העיונית-ההלכתית של הרמב"ם.

פרק שביעי: "היבטים לא הלכתיים בספר 'משנה תורה'": פרק זה היה פורץ דרך בשעתו, ובו הציע פרופ' טברסקי לראשונה את תפיסתו המקורית על אודות האחדות של משנתו ההלכתית עם משנתו הפילוסופית של הרמב"ם. הוא מראה כיצד הרציונליזם המיימוני בא לידי ביטוי באופן יסודי ועקרוני ב"משנה תורה", ומוכיח כי דמותו כשכלתן הייתה מוכרת ללומדי התורה זמן רב לפני פרסומו של "מורה נבוכים". במקומות רבים בכתבתו ההלכתית – הן ב"משנה תורה" הן ב"פירוש המשנה" הן ב"ספר המצוות" – ובאגרותיו ניתן להבחין בעמדותיו הפילוסופיות, ובמיוחד בגישתו שלימוד הפילוסופיה לא רק שנכלל במצוות תלמוד תורה אלא שהוא פסגתה.

פרק שמיני: "סידורו של ספר 'משנה תורה' לרמב"ם: יסודות הלכתיים ופילוסופיים":

אחד החידושים הבולטים של "משנה תורה" הוא הארגון מחדש של כל המערכת ההלכתית. מיון וסיווג מצריכים פרשנות והפשטה וכן ראייה כוללת של כל החומר המשפטי. במיון לספרים ולנושאי משנה יצר הרמב"ם קטגוריות הלכתיות חדשות, אם על ידי חיבור הלכות יחדיו ואם בעזרת הפרדות מפתיעות. במהלך המיון של ההלכות ב"משנה תורה" הוא יצר מושגים הלכתיים חדשים לגמרי, אף שהארגון החדש גם יצר בעיות. המאמר דן בהתמודדותו של הרמב"ם עם צירופים בעייתיים לכאורה ב"משנה תורה".

פרק תשיעי: "בירור דברי הרמב"ם, הלכות מעילה ה, ח: לפרשת טעמי המצוות לרמב"ם": שני נושאים נידונים בפרק זה. הראשון הוא החשיבות של מציאת טעם שכלתני למצוות, כחלק מן המגמה להציג את חכמת התורה לעיני אומות העולם. מגמה זו מופיעה בדברים ד, ו, והרמב"ם מצטט פסוק זה בשני הקשרים: ביחס לטעמי המצוות ובקשר להסברים אלגוריים למדרשי חז"ל. שני מקרים אלה מדגימים את החשיבות שייחס הרמב"ם לשכנוע של אומות העולם באמיתותה של התורה בעזרת כלים של הפרשנות השכלתנית. הנושא השני שנידון בפרק קשור בסוגיית טעמי המצוות. לעומת גישות שהתנגדו לנתינת טעם למצוות בגלל הסכנה האנטינומית הכרוכה בכך, טען הרמב"ם שעלולה להיווצר עמדה אנטינומית בהיעדר הבנה רציונלית של המצווה דווקא.

פרק עשירי: "הלכה ומוסר ב'משנה תורה': הלכות מגילה ב, יז, כמקרה מבחן": פרק זה הוא מעין המשך לפרק הקודם, שבו הוכיח המחבר את החשיבות שראה הרמב"ם בחיפוש אחר טעמי המצוות. כאן הוא מבהיר את דרכו של הרמב"ם לחשוף את הממדים המוסריים של הלכות פולחניות על ידי פרשנות עדינה ורגישה. לרמב"ם יש תפיסה תכליתית של המצוות והדבר בא לידי ביטוי בהלכות פורים. אם הרמב"ם כבר הדגיש את הממד של החסד והצדקה במצוות השייכות לחגים אחרים, שואל פרופ' טברסקי, מדוע שב וכפל רעיון זה גם בהלכות מגילה? הצעתו היא, שמכיוון שאין בפורים קדושת היום כמו בחגים שמצוותם מן התורה, שמא גם הממדים המוסריים אינם תקפים בו. לכן ראה צורך להדגיש צדדים אלה גם בהלכות פורים, והביא את ההלכה שעדיף להרבות במתנות לאביונים מלהרבות בסעודה ובמשלוח מנות לרעים. במשנת הרמב"ם מודגשת החובה לקיום מדוקדק של המצוות, ויחד עם זאת נדרשות רגישות, עדינות ושאיפה לשלמות אישית.

פרק אחד עשר: "הלכה ומדע: היבטים באפיסטמולוגיה של הרמב"ם": תפיסת הרמב"ם את היחס בין ההלכה למדע סובבת סביב שלושה צירים. הציר הראשון הוא תחומי מדע שהרמב"ם רואה בהם חשיבות עצמית, ולמעשה הוא משלבם כחלק מן המערכת ההלכתית, כגון רפואה והמדע האסטרונומי. הציר השני הוא הלכות הנקבעות לפי הרמב"ם רק על פי המסורת, כגון הלכות טרפות, ואין למדע יכולת לשנותן. הציר השלישי הוא התחום הניסי: כפי שניסים מסוימים חורגים לגמרי מחוקי הטבע כך יש תופעות הלכתיות שהן בבחינת מופתים, כמו הצרעת ומי הסוטה. בסיכום מאמרו כותב המחבר: "נשאר מקום לתופעות בלתי מדעיות או מטה-מדעיות אשר מהימנותן נובעת מן המקור הנוסף של דעת, היינו הקבלה הנאמנה".

פרק שנים עשר: "ארץ ישראל וגלות במשנתו של הרמב"ם": עניינו של הפרק הוא מקומה של ארץ ישראל בהקשרים רבים במשנתו ההלכתית וההגותית של הרמב"ם. בניגוד למשנתו של ר' יהודה הלוי, אין בדברי הרמב"ם מגמה פרוטוציונית. עם זאת, עיסוקו בענייני ארץ ישראל רב פנים וכולל מגוון רחב של הלכות הקשורות לתקופה שבה חיו יהודים בארץ ישראל, לפני חורבן המקדש ואחריו; תשומת לב מיוחדת נתן הרמב"ם להקשרים הגותיים ועיוניים. המחבר מדגיש שיש להבחין בדיוניו של הרמב"ם בין היבטים מדיניים-שלטוניים להיבטים דתיים ולהיבטים ארציים-התיישבותיים. הפרק גם דן בממדים רגשיים מובהקים בקשר של הרמב"ם לארץ ישראל. חלקו האחרון של הפרק עומד על תחושה חריפה של סבל ושל עינויי הגלות העולה בהקשרים רבים בכתבי הרמב"ם.

פרק שלושה עשר: "קידוש השם וקידוש החיים – היבטים של קדושה במשנת הרמב"ם": פרק זה בהלכות יסודי התורה לרמב"ם פותח בהלכות מסירות נפש על קידוש השם ומסיים בתיאור החובה להתנהגות מוסרית לפני משורת הדין, כדי לקדש שם שמיים ברבים. במקומות רבים בכתביו קושר הרמב"ם את קידוש השם, המתפרש במשמעות של לפני משורת הדין, עם המושגים קדושה, חסידות, טהרה, דבקות, עשיית הטוב והישר, הליכה בדרכי ה', הידור מצווה, דרכי חכמה ופרישות. "קידוש השם מתגלה ומתגלם בהתנהגות זהירה, זריזה ומדוקדקת, בעלת תודעה דתית מסוימת, המעוררת יחס של כבוד והערצה אצל אחרים וממריצה אותם להתאווה למעשים אלה, לשאוף להידמות לעושי המעשים, להתאמץ לרכוש ולהפנים את ההתנהגות הצרופה הזאת ואת השלמות המוצקת הפנימית והכמיהה הרוחנית שעליהן היא נשענת". הפרק מתעד את ההקשרים הרבים שבהם קושר הרמב"ם את המושגים הללו יחדיו, ובכך יוצר מארג של מושגי יסוד המביאים את האדם לרמה מוסרית ורוחנית גבוהה.

פרק ארבעה עשר: "ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה": כוונת הלב בתפילה במשנתו של הרמב"ם": הדיון בתורת הכוונה בתפילה במשנת הרמב"ם שואב מכל כתבי הרמב"ם: פירוש המשנה, "ספר המצוות", "משנה תורה", "מורה נבוכים" ואף איגרות הרמב"ם. תורת הכוונה מעצבת את התפילה כולה מפני שהמתפלל צריך לראות את עצמו "כאילו הוא עומד לפני השכינה". בפרק הזה נידונים ממדים הלכתיים, הגותיים והיסטוריים של הכוונה בתפילה. נציין כמה מן הממדים ההלכתיים הללו: ההיקף של הכוונה בתפילה – בכולה או במקצתה? ההכנות הנדרשות לפני התפילה וההתנהגות הראויה לאחר התפילה; הדברים המעכבים את התפילה, והדברים שהמתפלל צריך להיזהר מהם. הממדים ההגותיים של הכוונה קשורים ליסודות של אהבת ה', יראת ה', חיזוק האמונה בהשגחת ה' וטיפוח רגישות לענייני דת ומוסר. הממדים ההיסטוריים של הדיון נוגעים בהתפתחות התפילה המנוסחת על ציר הזמן, המוצגת בפרק הראשון של הלכות תפילה. למעבר לתפילה מנוסחת וממוסדת יש חשיבות מיוחדת, כצעד המגביר את הכוונה, כי הוא פוטר את בעיית "קוצר הלשון", המפריעה לכוונה ומאפשרת "תפילה שלמה".

שער שלישי: בעלי הלכה ותולדות ההלכה

בשער זה, הכולל חמישה פרקים, דן המחבר בראב"ד, בחכמי איטליה ובר' יוסף קארו. בעל ההלכה הראשון שזכה לתשומת לב מחקרית רחבה של פרופ' טברסקי היה ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) מפוסקיר. מאמר אחד עוסק בראב"ד כבעל ההשגות ומאמר שני דן בעולמו המטה-הלכתי. מאמריו על חכמי ההלכה באיטליה ועל ר' יוסף קארו עוסקים הן בצדדים ההלכתיים הן בצדדים ההגותיים-המחשבתיים-המוסריים של דמויות אלה.

פרק חמישה עשר: "על השגות הראב"ד למשנה תורה": בפרק זה עומד המחבר על סוגים שונים של השגות הראב"ד על "משנה תורה" לרמב"ם. תלמידי חכמים לאורך הדורות העריכו מאוד את גדלותו של הראב"ד כתלמיד חכם וכמי שמתח ביקורת נוקבת על ספר "משנה תורה" החותרת אל האמת. בראשית תקופת "מדע היהדות" היו חוקרים שהסתייגו מחריפות הדברים של הראב"ד, ברם גם בדורות שעברו היו תלמידי חכמים רבים שלא הסכימו עם ביקורתו של הראב"ד על הרמב"ם. רוב הפרק מוקדש לאפיון המגוון הרחב של השגות הראב"ד על הרמב"ם. אין כאן ביקורת לשמה אלא עיון מעמיק, של תלמיד חכם בָּשָׁל, ביצירה הלכתית חשובה שהגיעה לידינו. ישנן השגות המשקפות חילוקי דעות עם הרמב"ם, השגות פרשניות-לימודיות, ציון מקורות, הגהת נוסחאות, שחזור פירושים, נימוק פסקים ועוד. בסיום הפרק כותב המחבר: "אם הראב"ד נחשב ראש המשיגים בכל מקום, יש להחשיבו גם ראשון ללומדים את 'משנה תורה' כולו בעיון ובכובד ראש".

פרק שישה עשר: "ר' אברהם בן דוד מפוסקיר: יחסו לחכמות וידיעותיו בהן": אף שהראב"ד נחשב איש הלכה מובהק, יש מקום לבחון את מידת היכרותו עם ספרות הפילוסופיה ועם תחומי הידע הלא-הלכתיים של זמנו. לעומת המחקר הקודם, שראה בראב"ד דמות אנטי פילוסופית, טוען המחבר בפרק זה שניתן לקרוא רבות מהשגותיו כעמדות עצמאיות וכחילוקי דעות לגיטימיים ולא כביטוי השולל את הפילוסופיה. ישנן גם ראיות מן השתיקה למקומות שבהם היה הראב"ד יכול להביע את הסתייגותו מן הפילוסופיה לו אכן התנגד לכך. כשהידע המדעי נידון בהקשרים הלכתיים, כמו בהלכות קידוש החודש, מתברר מהשגותיו של הראב"ד שהוא רצה בעיקר לשמר את עליונותם של מקורות ההלכה בתחום הפסיקה ההלכתית. בהקשר זה גם נבחנת היכרותו של הראב"ד עם היצירות הפילוסופיות שתורגמו לעברית בזמנו בפרובנס. המחבר מביא הקבלות ברורות בין דברי הראב"ד לבין הספרות הפילוסופית של ימיו, כמו "הכוזרי" ו"חובות הלבבות", המלמדות גם על הכרה של חיבורים אלה וגם על שימוש בפועל בספרות הפילוסופית בת זמנו.

פרק שבעה עשר: "תרומתם של חכמי איטליה לספרות הרבנית": דיון במעמדם של חכמי איטליה כאסכולה מוגדרת בתולדות הספרות הרבנית בימי הביניים. הקדמתו של המאירי למסכת אבות, המונה את המרכזים החשובים של לימוד התורה באירופה, מתעלמת

לחלוטין מאיטליה, אף שפעלה בה קבוצה לא מבוטלת של חכמי הלכה ידועי שם ושל חכמים שעסקו בתחומים קרובים, והם תרמו לספרות הרבנית. לדעת המחבר, המאירי לא זיהה בין חכמי איטליה אחידות והמשכיות מושגית, ספרותית או מתודולוגית. חלקו השני של הפרק מוקדש לר' ישעיה די טראני הזקן (הרי"ד), חכם איטלקי חשוב בתולדות הספרות הרבנית. על אף חשיבותו של הרי"ד כתלמיד חכם, הוא לא ראה עצמו שייך למסורת האיטלקית. אחד המאפיינים של חשיבתו ההלכתית היה גישה עצמאית, שנבעה מתפיסה שדגלה בחופש אינטלקטואלי בניתוח סוגיות הלכתיות. המושג "ננסים על כתפי ענקים", המאפשר לחכמים מאוחרים לשקול ולהכריע נגד דברי קודמיהם, עמד ביסוד התפיסה הזאת. ייתכן שעמדה זו תרמה לחוסר הלכידות של איטליה כמרכז עצמאי, אף שמחברים יהודים איטלקים היו פורצי דרך בתחומים רבים.

פרק שמונה עשר: "שולחן ערוך": הלכה לדורות: הנסיבות שהביאו את ר' יוסף קארו לכתוב את ה"שולחן ערוך", מגמת הספר ואופיו הרוחני – אלו המוקדים של פרק זה. תחילה מתוארות הנסיבות שהובילו את המחבר לכתיבת ה"בית יוסף", פירוש מקיף על ספר "הטורים" לר' יעקב בן אשר, תוך הבלטת השוני הגדול בין ה"שולחן ערוך" וה"בית יוסף". לאחר מכן מתואר תהליך מקביל של יצירה הלכתית, סביב דמותו של ר' משה איסרלש (הרמ"א). אף הוא חיבר פירוש על הטור בשם "דרכי משה" ולאחר פרסום ה"שולחן ערוך" כתב את "המפה", הגהות על ה"שולחן ערוך" שבהן הוסיף את הפסיקה האשכנזית. הפרק דן במגמות יסוד של הכתיבה ההלכתית ובשיקולים בעד כתיבה מרחיבה או בעד כתיבה מצמצמת, וכן בשילוב משמעויות רוחניות בתוך הכתיבה ההלכתית. יש הטוענים של"שולחן ערוך" יש אופי תכליתי-מעשי בלבד והחיבור לכאורה שטחי וחסר חיים. ברם, מניתוח של הפתיחה לספר, ובמיוחד מדבריו של הרמ"א, עולה ש"מעשי האדם ספוגים במודעות מוחלטת של התנהלות בנוכחותו המתמידה של האל", וקו מנחה זה מוציא את מעשה המצווה משיגרה מכנית לצעידה של האדם לקראת האלוקים.

פרק תשעה עשר: "הרב ר' יוסף קארו בעל ה'שולחן ערוך'": הפרק פותח בהערות על הזנחת המחקר של ספרות ההלכה ועל סיבותיה ועובר לתיאור אופיו של ה"שולחן ערוך", ספר ההלכה הראשון שנכתב כקודקס משפטי: הלכות קצרות וקצובות עם מעט חומר מטה-הלכתי, כגון פירושים, טעמי מצוות או הרחבות מדרשיות-רעיוניות, כפי שהודגש בפרק הקודם. חלק הארי של הפרק עוסק בהשפעתו הגדולה של הרמב"ם על ר' יוסף קארו, הבאה לידי ביטוי בניסוח ההלכות ב"שולחן ערוך"; גם כאשר הוא חולק עליו, ר' יוסף קארו מביע את דעתו שלו על ידי עיבוד דברי הרמב"ם. רוב המקומות המועטים ב"שולחן ערוך" שיש בהם קטעים ליריים הרומזים לחוויות דתיות או ביטויים של התפרצות הנפש ודברי כיבושים הם מיימוניים. גם במקומות שר"י קארו היה יכול להסתייג לכאורה מתפיסת העולם השכלתנית של הרמב"ם ולרמוז לעמדות קבליות הוא נמנע מכך. בסיום הפרק דן המחבר בהשפעת הקבלה על ר"י קארו. על אף מספר סימנים להשפעה מעין זו על פסיקתו, אין כל הוכחה ברורה שהוא נקט תפיסת עולם קבלית ואין די סימוכין בכתביו המצדיקים לכנותו מקובל. לא ברור אם בכוונה כבש את נבואתו ולא

גילה את הממד הקבלי שלו או "שאין לראותו בין גדולי המקובלים, וצריך הדבר עיון רב".

שער רביעי: הלכה ומטה-הלכה

פרקי השער, ארבעה במספר, עוסקים ביחסים שבין הלכה למטה-הלכה, דהיינו לימוד מעבר ללימוד ההלכה כשלעצמה, האמור להוסיף ממדים רוחניים לעשייה ההלכתית מבלי לערער על קיום ההלכה. רבים מבין חכמי ישראל ראו צורך להפיח בקיום ההלכתי ממדים רוחניים, שיוסיפו משמעות ועומק מחשבתי לקיום ההלכתי. השאלות הנידונות כאן מבררות איזה סוג של תוספת יספק את הצרכים הרוחניים ובאיזו מידה לימוד התלמוד באופן בלעדי יכול למלא תפקיד זה.

פרק עשרים: "דת והלכה": בתחילת הפרק מתוארים היחסים בין הקיום ההלכתי לבין הממד הרוחני החייב ללוות את ההלכה. אמנם, ההלכה היא עמוד השדרה של היהדות ונחוץ לימוד עיוני של התלמוד וההלכה. ואולם, לימוד כזה עלול להשתלט על תוכנית הלימודים וגם לפגום במהות הרוחנית של היהדות ולגרום לעיסוק הלכתי לאבד את הממד הרוחני. אכן, הפן הרוחני דרוש מאוד בסדר הלימודים, ולפי מקורות רבים נחשבים הלימודים המטה-הלכתיים, במיוחד הפילוסופיה והקבלה, מעל ללימודים ההלכתיים במדרג ערכי הלימוד. בחלקו השני של הפרק מוצגים בתמצית דברי ההקדמה של פרופיאט דוראן, "מחבר ססגוני ורב צדדי מן החוג הפילוסופי של ר' חסדאי קרשקש", לספרו "מעשה אפד". בהקדמה לספרו הוא ציין גישות שונות להשגת שלמות רוחנית: שיטת התלמודיים, הרואים בלימוד התלמוד את הדרך הראויה להשגת השלמות הרוחנית; גישתם של פילוסופים ומקובלים, הטוענים שחייבים להוסיף לימוד של תחומי עיסוקם כדי להגיע לשלמות. פרופיאט דוראן מסיים את דבריו בקביעה שלימוד המקרא הוא התחום שיביא את האדם לשלמות רוחנית.

פרק עשרים ואחד: "בעלי תלמוד, פילוסופים ומקובלים: החיפוש אחר רוחניות במאה השש עשרה": פרק זה הוא למעשה המשך והרחבה של הפרק הקודם, והוא מן העשירים בספר ברבגוניות של המקורות ושל הדמויות הנידונות בו וכן בקביעות המתודולוגיות והפרוגרמטיות החשובות שבו. הפרק עוסק בהתפתחויות החשובות בתחום "ההיסטוריה הדיאלקטית של היחסים בין לימוד התלמוד, מחד גיסא, ללימוד הפילוסופיה, הקבלה או כל דיסציפלינה מטה-הלכתית אחרת, מאידך גיסא", בעיקר במאה השש עשרה, במבט כולל, גם לאחור וגם לפנים. הוא גם דן ביחס לחומר מטה-הלכתי כוזב וכאמצעי לשימור של רוחניות, ובתקופה זו נשמע הקול הקבלי יותר מבעבר ועם זאת הקול הפילוסופי לא נעלם. מן הדיון עולה, שרוב בעלי ההלכה קשרו את ההלכה למסגרת מטה-הלכתית. ואף על פי כן היו קולות שדרשו לימוד כמעט אקסקלוסיבי של התלמוד. בחלקו השני של הפרק יש דיון בכמה דמויות שהעדיפו תלמודיות אקסקלוסיבית.

פרק עשרים ושניים: "הלכה ורוחניות במאה השבע עשרה: מקרה מבחן של ר' יאיר חיים בכרך": כהמשך לשני הפרקים הקודמים, פרק זה עוסק ביחס שבין הלכה למטה-הלכה בזיקה לר' יאיר חיים בכרך, מחברו של ספר השאלות והתשובות "חות יאיר", "תלמיד חכם סגוני ומורכב בן המאה השבע עשרה (1638–1702), אשר למדנותו בתלמוד הייתה מופלאה וידיעותיו בספרות המטה-הלכתית, הן הפילוסופית הן הקבלית, הייתה רחבה ביותר". הפרק בודק את יחסו לתחומי המטה-הלכה כמו פילוסופיה וקבלה, ובמיוחד את עמדתו הנחרצת שהרוחניות, שהכרח שתלווה את הקיום ההלכתי, נובעת מן העיון בתלמוד. אף שהרב בכרך שילב בכתביו ידיעות פילוסופיות, הוא הכיר בעליונותה הערכית של הקבלה, ולמרות זאת הוריד את הקבלה ממעמדה הסמכותי. עמדתו זו נבעה מחילוקי הדעות הרבים שהתעוררו בין המקובלים, מצב שעלול היה, לדעתו, להביא לידי טעות בדברים העומדים ברומו של עולם. על כן, אף שהרב בכרך ראה בקבלה את "נשמת התורה", הוא סבר שלימוד התלמוד וההלכה הוא שיוביל את האדם לשלמות.

פרק עשרים ושלושה: "צדקה ורווחה חברתית במקורות היהדות": מצוות צדקה מדגימה את המתח בין המעשה החיצוני לפנימי ובין הרוחני לסובייקטיבי. הפרק עוסק בשני היבטים של מצוות צדקה: השורש האידאולוגי והמסגרת המושגית-הערכית, וצדקה כפעולה מורכבת ודיאלקטית. בדיון על ההיבט הראשון, המחבר מסיק שליהדות יש תפיסה מעשית-מציאותית של המצב האנושי הקשובה לסבל ולמחסור ומחפשת דרכים לשיפור ולהגשמה. אין כאן מקום כלל לראייה דטרמיניסטית, להתנשאות או לריחוק מתוך בוז כלפי העניים. במצוות צדקה ישנו מניע דתי-אנושי, שפירושו לפעול למען בני האדם מתוך אמונה וחובה דתית. האנושיות היא ביטוי ליראת שמיים, והמחויבות לאלוהים על ידי קיום מצוותיו לא תיתכן בלי החמלה כלפי האדם. בקשר לדיאלקטיקה הפנימית שבמצווה, אנו עדים לכך שהתרומה לצדקה הפכה לפעילות שהיא בגדר חובה, והיא כפופה למנגנונים של שומה וגבייה על ידי הציבור. ואולם, ההלכה מוסיפה להתעקש על היחס לעני ועל דרכי הפעולה הראויות כדי לסייע לו. היא מבקשת ליצור מעשה מאוחד שהוא גם סובייקטיבי וגם מדיד. שני מתחים ישנם במעשה הצדקה: היחיד מול הקהילה, והמעשה האובייקטיבי מול התחושה הסובייקטיבית. שני ממדים אלה באים על פתרונם במערכת הצדקה היהודית.

שער חמישי: היסטוריה אינטלקטואלית

בשער זה, הכולל ארבעה פרקים, כונסו יחדיו מאמרים המדגימים בצורה רחבה ומפורטת את גישתו של פרופ' טברסקי להיסטוריה אינטלקטואלית, המסתכלת על התפתחויות תרבותיות בפרק זמן מסוים ושוקלת את ההשפעות ההדדיות של זרמים שונים בתקופה מוגדרת. המחבר מדגיש בפרק כ"ה, שראוי לשלב בעיון ובלימוד את הגישה של תולדות הרעיונות, העוקבת אחר התפתחותם ההיסטורית של רעיונות לאורך השנים. הפרקים בשער זה עוסקים במקום ובזמן מסוימים, או בדמויות מסוימות בהקשרן התרבותי הרחב.

פרק עשרים וארבעה: "היבטים של היסטוריה חברתית ותרבותית של יהדות פרובנס": פרק זה מתאר לקורא את הפריחה המפליאה של היצירה היהודית בפרובנס בין השנים 1100–1400, הכוללת ספרות רבנית, פילוסופיה, מיסטיקה, מוסר, פרשנות, דקדוק ומילונאות, שירה, ספרות יפה ודברי פולמוס. את כל אלה מעמיד המחבר בהקשרם החברתי, הפוליטי והכלכלי. הפרק מתמקד בהתפתחותן של שתי סוגות בתרבות היהודית: הספרות ההלכתית-הרבנית והספרות הפילוסופית. בתחום ההלכה ישנם שני מוקדים: פרשנות של יצירות הפסיקה הקלסיות ופיתוח הגישה הביקורתית-המושגית בהבנת ההלכה. הרחבה ניכרת חלה בעיסוק בספרות הפילוסופית, היהודית והלא יהודית, בעקבות תרגומים מערבית לעברית של הספרות הפילוסופית שהובאו מספרד והטמעת רעיונות פילוסופיים אל תוך ספרות המוסר ופרשנות המקרא. אנו עדים לשתי תופעות מנוגדות: מצד אחד, דבקות בתרבות הפילוסופית שבעליה האמינו שניתן לשלב יראת שמיים ומסירות ללימוד תורה יחד עם לימוד החכמות, ומצד אחר, התנגדות לתרבות הפילוסופית, מתוך חשש שגישה פילוסופית עלולה לכרסם באמונות הבסיסיות של התורה ושל קיום המצוות.

פרק עשרים וחמישה: "רבי יוסף אבן כספי: דיוקנו של אינטלקטואל יהודי בימי הביניים": הפרק מאפיין את דעותיו ועמדותיו של ר' יוסף אבן כספי, אינטלקטואל נמרץ ונלהב, אוהד הרמב"ם ודמות רבגונית, שפעל בפרובנס במאה הארבע עשרה. רוב יצירותיו עוסקות בפרשנות המקרא, ברם פרשנות זו היא בעיקר כלי ביטוי לפעילותו הפילוסופית. אחרי דיון מתודולוגי חשוב על אופייה של ההיסטוריה האינטלקטואלית, המחבר עוסק בשני נושאים מרכזיים במשנתו של אבן כספי: המתודה הפרשנית שלו ויחסו ללימוד התלמוד. בפרשנותו למקרא שילב אבן כספי גישה ליטרלית עם יסודות פילוסופיים והוא מתבסס על פרשנות חדשה ומרחיבה של הכלל "דיברה תורה כלשון בני אדם". מן הדיון על יחסו של אבן כספי ללימוד התלמוד מתברר, כי הוא סבר שיש להקדיש את רוב זמן הלימוד לתחומים מטה-הלכתיים, המבססים את הממד הרוחני של ההלכה, על חשבון לימוד התלמוד וההלכה.

פרק עשרים ושישה: "ר' ידעיה הפניני ופירושו לאגדה": הפרק דן באגדות חז"ל ובפירושן השכלתני-הרוחני. מקצת הפירושים הללו נכתבו בידי ר' ידעיה הפניני, שפעל בפרובנס במאה הארבע עשרה. הוא מאופיין כ"חכם כולל", משורר, פילוסוף, וכ"ראש המדברים בכל מקום" בכבוד השכלתנות הפילוסופית. מן הדיון מתברר שכמה מן הפירושים לאגדות נכתבו בידי פרשן קדום יותר, שעמדותיו השכלתניות מרחיקות לכת (עיינו בנספח לפרק). רבים מן הפירושים הנידונים בפרק זה אינם מתמודדים עם קושי שכלי בהבנת האגדות על פי פשוטן אלא באים לחנך את הציבור לחשיבה שכלתנית-פילוסופית. כמו כן הם מנסים לתת משמעות רוחנית-שכלתנית גם לענייני הלכה. אין כאן אפוא ניסיון לפרש אגדות בעייתיות על ידי דחיית מעמדן הסמכותי או הצעת פרשנות שכלתנית, אלא גישה הרואה את "האגדה בכללותה נאה וחסודה" – תובנה פילוסופית שיש בכוחה להשכיל את הציבור ולהכשיר אותו לחשיבה פילוסופית.

פרק עשרים ושבעה: "הרמב"ן ויצירתו הדתית והספרותית": פרק קצר זה הופיע במקור כהקדמה לקובץ מאמרים על הרמב"ן.⁵ חשיבותו בראייה המקיפה, האינטגרטיבית והפרוגרמטית של יצירתו ההלכתית, הרעיונית ומנהיגותית של הרמב"ן המוצגת בו בתמציתיות. הרמב"ן היה מגדולי חכמי ישראל בכל הדורות והוא חי בגרונה שבספרד במאה השלוש עשרה. ביצירתו הספרותית-התורנית תרם הרמב"ן תרומה חשובה לרוב תחומי התרבות היהודית: הלכה, אגדה, פרשנות מקרא ואגדה, דרשות, קבלה, פילוסופיה, שירה ופולמוס. כמנהיג ציבור פעל בנחרצות בפולמוס הגדול סביב ספרי הרמב"ם בשליש הראשון למאה השלוש עשרה, ובויכוח ברצלונה בשליש השני של המאה. המחבר מציין את רבגוניותו של פירוש הרמב"ן על התורה, העוסק בפשוטו של מקרא ובמדרשי חז"ל, וכן בהיבטים הלכתיים, פילוסופיים, היסטוריים וקבליים, ומציין שהשימוש בקבלה בפירושו לתורה הוא בבחינת פריצת דרך בהפצת עולם הקבלה בתקופה זו. יצירת הרמב"ן בתחום ההלכה היא מאבני היסוד של לימוד התלמוד עד ימינו: פרשנותו למפרשי הרי"ף, חידושו לתלמוד ברוח בעלי התוספות, ביקורתו הנוקבת על "ספר המצוות" לרמב"ם והמונוגרפיה ההלכתית שלו "תורת האדם". לפי פרופ' טברסקי, יש אפוא חשיבות גדולה לשחזור הוליסטי ומשולב של תפיסת עולמו ולהערכה מחושבת של גדולתו.

שער שישי: בנבכי הדור

השער המסיים את הספר, על ארבעת פרקיו, פותח צוהר לממדים הציבוריים והאישיים של פרופ' טברסקי. במאמר על הציונות אחר תקומת המדינה דן המחבר באיזון הנדרש בין לאומיות לרוחניות וכן במודרניות כערך ובמודרניות כסימן כרונולוגי. כבעל מעמד אקדמי בכיר במדעי היהדות הייתה לו משנה סדורה על מהותם של מדעי היהדות ועל הנדרש להבטחת שגשוגם. שני מוריו הדגולים, פרופסור הרי צבי וולפסון והרב יוסף דב סולוביצ'יק, זוכים לאפיון ולשבח רגיש, מעמיק ומדויק, המשקף את הקרבה האישית המיוחדת עם שניהם. ההערכה הרבה שפרופ' טברסקי חש להם בוקעת ועולה מדבריו, וניכר מתוך הודהו עם תפיסות עולמם ששאב מתורתם ומערכיהם כדי ליצור שילוב חדשני משלו.

פרק עשרים ושמונה: "הישרדות, נורמליות, מודרניות": שני נושאים מרכזיים נידונים בפרק. הראשון הוא שאלת האיזון בין הממד הלאומי לממד הרוחני של היהדות. המחבר טוען שהציונות ניסתה לתקן עיוות של שנות הגלות, שבהן עם ישראל התמסר לפן הרוחני של היהדות וזנח את הצדדים הפוליטיים-הארציים של קיום האומה. המחבר אמנם מכיר בחשיבות החזרה למצב נורמלי, אך טוען כי הדגשת הלאומיות והתעלמות ממורשת רוחנית עשירה של אלפי שנים יוצרות מציאות מעוותת. הנושא השני הוא מושג המודרניות. המחבר טוען שחייבים להפריד בין מודרניות כערך לבין מודרניות כסימן

Isadore Twersky (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983 5

כרונולוגי. המונח "יהדות מודרנית", הרומז לשינוי בעולמה של היהדות, אינו זהה עם ההגדרה "יהדות בעת החדשה", שהוא תיאור כרונולוגי גרדא. אסור להתעלם מן העושר הרוחני של מקורות היהדות בעבר ואין ליצור קנון ספרותי-אינטלקטואלי המתמקד אך ורק בחדש.

פרק עשרים ותשעה: "מדעי היהדות בארצות הברית": דיון על מעמדם של מדעי היהדות ועל בעיות היסוד של המחקר האקדמי בארצות הברית. לפרופ' טברסקי היו דעות ברורות ונחושות על כך: כיצד לחקור, מה לחקור, מתוך ראייה רחבה ולאור ההתפתחות של תחום זה. דיונו פותח בסקירת מעמדם של מדעי היהדות באוניברסיטאות באירופה ובארצות הברית והפיכתם מתחום נלווה לתחום עצמאי העומד בזכות עצמו. אחת הבעיות שמדעי היהדות מתמודדת איתה היא האיוון בין הצד האוניברסלי, הפונה חוצה, לבין הצד הפונה פנימה, אל תוך העולם היהודי עצמו. שני הצדדים חשובים וישנה מגמה מוצדקת לעסוק בסוגיות הקושרות את מדעי היהדות לתחומים אוניברסליים הנלמדים באוניברסיטאות. ברם, כדברי פרופ' צבי הרי וולפסון, "הספרות הרבנית לדורותיה היא הברית התיכון והעמוד הימני" של מדעי היהדות. אמנם "סבל הירושה המשכילית ראתה את לימוד התלמוד כמשהו עקר ואונן", וירושה זו "נטולת חוויה דתית ומנותקת מכמיהה רוחנית", אבל ניתן בקלות להפריך טענה זו. לכן מדעי היהדות צריכים לעמוד זקופי קומה ולשמור על עצמאות בתוך "קרית ספר" של האקדמיה, לקבוע את סדר היום שלהם לפי צורכיהם הפנימיים ולא לקבל דוגמות חיצוניות המזלזלות בשיעור קומתם ומכתיבות שפה ומנחים שאינם תואמים את הדינמיקה הפנימית של חקר היהדות.

פרק שלושים: "פרופ' צבי א' וולפסון: דברי זיכרון": דברי זיכרון הבאים להעריך את מקומו של פרופ' צבי א' הרי וולפסון בעולם האקדמי הרחב בכלל ובעיני חוקרי ההגות היהודית בפרט. הישגיו צמחו מתוך התמסרות עילאית למחקר, ופרופ' טברסקי מתאר אותו כחוקר נחוש בעל תפיסה חדה ומעמיקה, אומץ אינטלקטואלי, כושר לדיוק פילולוגי, יחד עם כישרון נדיר לניתוח ולהכללה ולהעלאת טיעונים דקדקניים וניסוחים נאותים. תרומתו החשובה לתולדות הפילוסופיה הדתית היא פיתוח של שיטה שראתה את יסוד הפילוסופיה הדתית בכתביו של פילון האלכסנדרוני, שהשפיע על הפילוסופיה הדתית של שלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות. הפילוסופיה היהודית לפי וולפסון היא הליבה, הלזו, של כל פילוסופיה דתית במשך אלף ושבע מאות שנה, עד לימיו של שפינוזה. המחבר גם מדגיש את דעתו של וולפסון, שחקר התלמוד והספרות הרבנית-ההלכתית עומדים במרכז חקר היהדות. היו לוולפסון תפיסות ברורות ביחס להתמקצעותם של לימודי היהדות בעולם האקדמי בארצות הברית והוא ראה חשיבות לתרום לעיצוב דרכם. הפרק מסתיים בהערכה ש"צבי וולפסון היה אדם גדול, ממעט במילים ובודד. מורשתו עשירה, צבעונית ומעוררת מחשבה".

פרק שלושים ואחד: "הרב יוסף דב סולוביצ'יק זצ"ל": הפרק האחרון בקובץ הוא הספד והערכה שכתב פרופ' טברסקי על מורו וחוננו, הרב יוסף דב סולוביצ'יק. הפרק בנוי סביב

שלושה נושאים: דמותו, תורתו והשפעתו. הרי"ד סולוביצ'יק היה נצר ל"בית הרב", אשר צאצאיו הוכרו כלמדנים גדולים ויראי שמיים, ויצרו את התשתית של המנהיגות הרוחנית, הלמדנית וההלכתית במזרח אירופה. הרב היה נכדו של ר' חיים מבריסק, שייסד אסכולה של למדנות תלמודית שהתאפיינה בדיוק מושגי ובניתוח חד של התלמוד. ההיקף הלמדני המרהיב של הרב השתקף בשילובם של כל הרבדים של היצירה התורנית לאורך הדורות וגם בשליטתו בפילוסופיה, במדעי הטבע ובמדעי הרוח. הוא היה דרשן כריזמטי בעל יכולת נדירה להסביר ולהבהיר מושגים הלכתיים ורעיוניים. בהמשך הפרק דן המחבר בהיבטים שונים של תורת הרב. בדיון על יצירתו ההלכתית הוא מגדיר בין היתר את המהות של חידושי תורה ואת ההמשגה המופשטת של ההלכה. פרופ' טברסקי מציע הערכה מפורטת של הצד הפילוסופי במשנתו, וטוען שהרב השתמש בפילוסופיה כדי לחדור לתוך "נשמת התורה". הוא לא היה משועבד לאף שיטה פילוסופית, לא הטיף ללימוד פילוסופיה ולא הצדיק אותה; הפילוסופיה הופיעה אצלו כאחד מנכסיו האינטלקטואליים. ההספד מסתיים בהערכת תרומתו לא רק ללימוד התורה אלא גם להקמת מוסדות חינוך תורניים, כדי להבטיח את המשך לימוד התורה בארצות הברית.